

МАДИЕВСКИЙ С.А. ДРУГИЕ НЕМЦЫ.
СОПРОТИВЛЕНИЕ СПАСАТЕЛЕЙ В ТРЕТЬЕМ
РЕЙХЕ.–

М.: Дом еврейской книги, 2006. – 112 с.

Книга, враженнями від якої нам хотілося б поділитися, – книга по-своєму захоплююча. Її автор, що плідно працює в галузі історії й соціології Голокосту, розгортає перед читачем деякі практично невідомі у нашій країні сторінки цієї трагедії в контексті життя й побуту “Старого райху”, тобто фашистської Німеччини в її традиційних кордонах. Чимала бібліографія, посторінково наведена в книзі, стане в пригоді багатьом, хто цікавиться проблемами вивчення Голокосту.

Про всі ці речі ми мали, передусім, сповістити читача, аби надалі вже не відволікатися від розмови про те, що власне і робить працю С.А. Мадієвського такою інтригуючою в контексті нашого сьогодення – причому, сподіваємося, не тільки для фахівців, а і для широкого читачького кола.

Назва книги начебто не обіцяє нічого, що безпосередньо стосувалося б наших вітчизняних справ. Німці, та ще й “інші” – де там, ми з собою розібратися не можемо! Однак у тім-то й річ, що чітке й розважливе висвітлення С.А. Мадієвським теми порятунку євреїв як одного з різновидів Опору в нацистській Німеччині саме по собі обертається своєрідним викликом нашому власному сумлінню, спонукає до зіставлення характерних обставин, випадків, ситуацій, до пошуків спільного і відмінного, зрештою – до бентежного запитання, яке доводиться адресувати самим собі: а чи здатні були б стати такими “іншими” ми самі? Кожен зокрема і на своєму власному місці – адже назагал такі питання не вирішуються? Цю рефлексію на себе маємо втримувати постійно, аби по-справжньому зрозуміти глибинний людський сенс тих фактів – інколи вражаючих, інколи, здавалося б, цілком повсякденних, – про які веде мову автор.

...Ось вулицею нацистської столиці, понуро схиливши голову, йде жінка з жовтою зіркою. Ні, на дану мить не йдеться про її

відправлення до таборів смерті – лише про постійне безпросвітне приниження, про руйнацію людського статусу існування. Аж ось до неї наближається якась німецька пані і каже: “Будь ласка, тримайте голову високо. Не вам має бути соромно, а тим, хто завдає вам усіх оцих страждань”. Хтось у берлінській підземці, скориставшись нагодою, спритно передає єврейському рабинові харчі; хтось на очах у перехожих підбадьорливо тисне людині з зіркою руку, а хтось і привчає вітатися з такими людьми своїх дітей. Хтось поступається місцем представнику гнаної нації в трамваї або метро (див. кн. Мадієвського, с. 21–24). Усі ці вияви солідарності поки не становлять особливо страшної небезпеки; питання радше в тому, як внутрішньо зважитися на крок, що робить тебе “іншим”, не таким, як усі.

Дослідження Мадієвського привертає увагу до таких елементарних форм зародження опору агресивній нелюдськості, хай то буде обурення цькуванням незнайомої людини на вулиці чи тривога за своїх близьких, друзів, сусідів, над якими зненацька нависла смертельна загроза (див. с. 13–16, 25, 28–29, 49) тощо. На небагатьох сторінках авторові вдається відтворити вражаюче різноманіття обставин і шляхів, які приводили до справи порятунку євреїв вражаюче різних людей – від підприємця до есеїста (див. с. 42), від священника до повії (див. с. 52, 94). Взагалі, за твердженням німецького дослідника В. Бенца, що його, здається, готовий поділити автор, “історія допомоги євреям за років нацистського режиму... складається з окремих неповторних доль, і тому розглядати кожну треба теж зосібна” (с. 66). Вибудовуючи відповідним чином методологію власного дослідження, Мадієвський свідомо віддає перевагу перед архівними матеріалами безпосереднім усним і письмовим свідченням самих рятівників і порятованих ними людей (див. с. 12). Внаслідок такого підходу книга немовби сповнюється диханням реального життя, отримує особливі ресурси людської достовірності.

Наскільки різноманітними виявлялися конкретні життєві ситуації, постаті і долі “інших німців”, настільки ж різні були й мотиви, якими вони керувалися. Розгляд проблеми мотивів (с. 50–58) являє нам цілий спектр суб’єктивних спонук – від християнської любові до ближнього і свідомої опозиції гітлерівському режиму до суто меркантильних міркувань, сподівань отримати від порятованих якісь послуги, якийсь зиск

для себе. Були й такі переховувачі, чий захист обертався для нещасних порятюваних на суцільний “ланцюг надмірних вимог, принижень і образ” (с. 57). Попри усю свою симпатію до рятівників загалом, автор, резюмуючи наявні точки зору, зрештою щиро зізнається: “Кого було більше – тих, хто допомагав безкорисливо або заради вигоди, – сказати неможливо” (с. 58).

Проблема ще ускладнюється в процесі висвітлення соціо-психологічних характеристик рятівників (с. 59–77). Зокрема, Мадієвський аналізує парадоксальні випадки, коли одна й та сама людина (як-от генеральний директор електротехнічної фірми “Бош” Г. Вальц), з одного боку, надавала значну допомогу гнаним євреям, а з іншого – виявляла активність та ініціативу на власне нацистській ниві (той самий Вальц був членом “гуртка друзів райхсфюрера СС”, клав від імені фірми мільйонні кошти до каси СС тощо). Знаменно, що ізраїльський меморіальний центр Яд Вашем зрештою підтвердив своє рішення про присудження Вальцеві звання “Праведника народів світу”; згідно з висновком експертів цієї поважної установи, за умов нацизму “необхідно було інколи спускатися до пекла, аби зробити щонебудь корисне” (с. 63).

Беручи до уваги реальність подібних двозначних випадків, згадаймо, до речі, постать глави Української Греко-Католицької Церкви митрополита Андрея Шептицького. Небезпідставним, на наш погляд, є питання: якщо тільки-но наведений аргумент було визнано слушним у справі Вальца, чому він досі не “спрацьовує” стосовно митрополита Андрея, заслуги якого у порятунку українських євреїв мають стільки підтверджень? Чому саме у ставленні до українського церковного владики ігнорується елементарне міркування про те, що певну лояльність до гітлерівського режиму, хоч би якою компрометуючою вона була, він мав зберігати вже для того, аби мати реальні можливості допомагати тим самим євреям – не кажучи про його душпастирський обов’язок, його відповідальність за свою паству, котру він не міг кинути напризволяще за тяжких умов воєнного часу?

Але повернімося до книги, що лежить перед нами. Відзначивши й деякі інші колізії й складнощі, що позбавляють сукупний портрет рятівника сподіваної чіткості, Мадієвський у підсумку приєднується до думки тих дослідників, які вважають безперспективною справою пошук у цій галузі слідів якогось ідеального типу “альтруїстичної особистості”: “В сучасних

працях помічники, рятувальники, у тім числі й ідейні, безкорисливі, постають не янголами у плоті, лицарями без страху і докору, а звичайними людьми з властивими їм слабкостями, сумнівами і помилками, коливаннями, суперечностями й недоліками” (с. 67).

Тим знаменніше, що на тлі усього цього різноманіття конкретних образів феноменології рятувництва автор усе ж віднаходить певний спільний знаменник, певний загальний орієнтир, якого послідовно й дотримується в своєму розгляді. Щоправда, не у фактографічній площині і не в галузі об’єктивістського типологізування (на зразок вичленування шойно згаданого “альтруїстичного типу особистості”), а в царині безумовних моральних вимог, що стають надбанням конкретної людської особи – імперативів відповідальності, співстраждання, людяності (див. с. 53, 65, 81). Саме мотиви такого гатунку, висловлює припущення Мадієвський, спонукали до дії найбільшу кількість безкорисливих помічників і рятувальників (див. с. 53); водночас їхня наявність дає надійний критерій і для оцінки інших стимулів і способів поведінки, що їх тут можна спостерігати.

Відповідальність, співстраждання, людяність – цей морально-етичний лейтмотив книги чудово узгоджується з її фактуальною прискіпливістю, серйозним, тверезим тоном усього викладу. Автор не оминає й того, що реалізація зазначених моральних настанов навіть цілковито безкорисливими, самовідданими людьми сама по собі не була і не могла бути безпроблемною. Про це у нас мало згадують – як начебто про річ “несерйозну”, – але неабияким тягарем на сумління саме порядних, морально свідомих людей, вихованих у традиціях німецької бюргерської культури, лягала пов’язана з подвигом рятувництва необхідність відступу від узвичаєних юридичних і моральних норм – необхідність вдаватися до хитрощів, підкупів, брехні, красти, підробляти папери, водитися з підозрілими особами всілякого ґатунку. Мадієвський приділяє розглядові згаданої колізії кілька сторінок своєї праці (див. с. 68–72) – і приділяє марно, оскільки моральна проблема тут справді існує, і не тільки для співвітчизників Канта і релігійно налаштованих людей. Власне етична суть подібних колізій полягає в тому, що мораль засвідчує себе в них феноменом глибоким, не позбавленим внутрішніх суперечностей – і разом із цим зобов’язуючим. Можна суворо і чітко виконувати її формальні приписи, відчувати з цього приводу своєрідну стоїчну втіху, ба навіть шире духовне натхнення – і попри

це залишатися людиною, по суті, глибоко аморальною, здатною пройти повз приниження і страждання своїх ближніх. Можна, навпаки, пожертвувати своїми прагненнями моральної досконалості заради того, щоб цим ближнім конкретно допомогти – і відчувати себе при цьому (й не без підстав!) грішником, людиною з хворою, роз'ятреною совістю; відомо, що таке моральне самопочуття якраз і було притаманне багатьом найдостойнішим рятівникам, справжнім праведникам світу.

Ще однією моральною складністю, яка неминуче поставала перед рятівниками євреїв і про яку теж згадують далеко не завжди, було те, що, надаючи притулок гнаній людині, переховувач ставив під удар не лише своє власне життя, а і життя своїх ближніх, тож йому доводилося робити справді дуже непростий вибір. Розгляду таких ситуацій автор книги теж не уникає (див. с. 76–77).

Як уже зазначалося, праця Мадієвського дає чималий матеріал для порівнянь – і стосовно реальних обставин порятунку євреїв у “Старому райху” і на окупованих нацистами українських землях, і стосовно характеру висвітлення проблем Голокосту в німецькій та нашій вітчизняній літературі, й, нарешті, стосовно деяких істотних особливостей моральної свідомості та історичної пам’яті в сучасній Німеччині, з одного боку, і на пострадянських теренах – з іншого.

Якщо вдатися до таких порівнянь, цілком очевидним видається, наприклад, те, що рятівників як на Заході, так і на Сході схожим чином непокоїла доля їхніх родин; як у Німеччині, так і в Україні місцеві жителі, передусім, прагнули допомогти “своїм” євреям, “нашим жидам” – друзям, сусідам, знайомим (пор.: Ковба Ж.М. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”. – К.: Сфера, 1998. – 266 с.); і там, і тут важко вести мову про якийсь збірний тип (або типологію) рятівника “як такого”. Водночас, згадані вище колізії з юридичним і моральним законом, що виникали на шляху рятівництва загалом, певно, зі значно більшою гостротою усвідомлювалися і переживалися саме “іншими німцями”. Істотні відмінності у формах і практичному досвіді рятівництва виявилися зумовленими існуванням у Німеччині і на окупованих західних територіях залишків європейської правової системи (звідси актуальність підбору “аргументів” для судового розгляду, всіляких способів юридичного

крутіїства, принципове значення питання про змішані шлюби та ін. – див. с. 25–27, 49–50). Для євреїв та їхніх рятівників на Сході таких реалій здебільшого просто не існувало.

Втім, головне, що навертає до порівнянь і зіставлень, – це засадничий моральний сенс, втілений у самому феномені “інших німців”.

Як уже згадувалося, головний орієнтир, що його надає нам автор для осмислення даної категорії людей, лежить не в об’єктивно-описовій, а в морально-імперативній площині, визначається тими безумовними моральними вимогами, які були ними особисто засвоєні. Так, їхню поведінку здебільшого зумовлювало співчуття до гнаних і переслідуваних, співчуття, що пересважало в їхніх очах неминучий ризик для життя близьких і рідних людей, не кажучи про життя власне – але так було і в нас. За умов загального здичавіння вони хотіли просто “залишатися нормальними” (за словами Д. Гельмріх, див. с. 97), нормальними співчутливими людьми – і це прагнення теж було добре знайоме рятівникам і учасникам Опору в різних краях окупованої Європи. Водночас, ще один суттєвий аспект усвідомленого ними морального покликання – відповідальність. Відповідальність не тільки за життя тих, кого вони рятували, а й перед ними, так само як перед Богом і людством узагалі – за свій власний народ. Мадієвський наводить висловлювання німецьких рятівників, які свідчать про гостре відчуття ними національної провини, національної ганьби, пляма якої лягає і на них особисто: “Ми всі – боягузи й пристосованці, всі брехливі й зіпсуті, й тому всі маємо звідати падіння в безодню” (В. Гозенфельд); “Над усіма нами тяжіє гігантський злочин” (К. Файдт); “Моєму поколінню немає прощення” (Г. Арман) (див. с. 107–108). Принципово важливим є те, що бути “іншим німцем” для таких людей, як бачимо, зовсім не означало зректися своєї національної причетності. Навпаки, історична ситуація складалася так, що, певно, треба було саме ставати “іншим”, аби зберегти незамінну гідність свого народу, тяглість позитивних цінностей його буття, аби, зрештою, мати змогу сказати світові єдино можливе: “хай світ знає, що не всі німці були погані” (Г. Бауер; див. с. 108).

Відомий історик, перший президент Російського центру “Голокост” М. Гефтер свого часу писав про те, що Катастрофа європейського єврейства не може навіть бути названа трагедією, оскільки не залишає місця для катарсису: людським висновком з

неї має бути не очищення, а причастя. Як засвідчує книга Мадієвського, найчутливіші до морального змісту своєї місії німецькі рятівники глибоко переживали несумірність своїх індивідуальних зусиль з масштабами скоєного лиха, свою нездатність допомогти бодай хоч трохи більшій кількості страждальців, зрештою – неможливість спокутувати своїм особистим подвигом національну провину, яка стала і їхньою власною долею. Так, Г. Кальмаєр, керівник відділу “сумнівних расових випадків” у генеральному комісаріаті юстиції німецької окупаційної адміністрації Нідерландів, котрий разом зі своїми співробітниками врятував від смерті не менш ніж 3,5 тисячі євреїв, згодом неодноразово зазначав, що відчуває себе винним, оскільки не зробив більшого. “Він міг врятувати одне життя, лише жертвуючи іншим. І його сором за друге був сильніший, ніж вдовolenня від першого”, – резюмує моральну позицію Кальмаєра цитований у книзі нідерландський дослідник Л. де Йонг (с. 106). Тим менше підстав розглядати діяльність рятівників як щось на зразок індульгенції для решти німців, саме не “інших”, а таких, як усі, звичайних собі “фольксгеноссен”, яких на 1939 р. було 54 мільйони – тоді як рятівників нараховувалося від сили тисяч двадцять (див. с. 99–100). Так, про цих декілька тисяч можна сказати, що вони, окрім євреїв, “врятували саму ідею людяності” (Г.Д. Лойнер; див. с. 100), і все ж страшну суть Голокосту їхня подвижницька діяльність аж ніяк не відшкодовує. Важливо, що сучасні німецькі автори зазвичай це усвідомлюють.

Тож чи не налаштовує весь цей аналіз моральної ситуації “інших німців” (і навколо них) на якісь асоціації або ж зіставлення з тим, що ми віднаходимо у нашому власному, вітчизняному досвіді?

Звісно, слід зважати на принципово асиметричний характер міжнаціональних стосунків, неоднорідність відповідальності і конкретних провин різних спільнот і народів. Слід схилити голову перед стражданнями євреїв, але і німцям доби гітлеризму аж ніяк не позаздриш – це ж треба так запламувати свою совість і душу! Самий термін “інші німці” виявився, до речі, можливим тільки тому, що просте слово “німець” стало відтоді вже надто одіозним – і досі ще не втратило повністю свого прихованого загрозливого сенсу.

А проте, з урахуванням зазначеного, можемо бачити, що за всією цією асиметричністю й особливостями історичної долі різних

народів постає й деякий моральний контраст, досить-таки неприємний для нас самих. Німцям, принаймні, можна позаздрити в тому, що, переживши розгром 1945 р., вони знайшли в собі сили для докорінної самокритики, яка стала запорукою цілісного переналаштування життя. Тим часом, у нас, мешканців пострадянського простору – росіян у свій спосіб, українців у свій, але теж неабиякий – потреба в самозамилуванні й самозвеличенні часто-густо брала і досі бере гору над необхідністю самокритики, беззастережного визнання бодай найочевидніших власних провин; натомість усі нещастя легко списуються на рахунок ворожих зовнішніх сил, котрі завжди під рукою.

Характерний прояв цієї тенденції дає нам і вітчизняна література з проблем Голокосту, де висвітлення теми рятівників і праведників часом набуває характеру загальнонаціональної апології, позбавляється свого необхідного контрастного тла – принципової розмови про тих, хто ані праведником, ані рятівником не був, а навпаки, слугував опорою окупаційному режимові, допомагав знищувати євреїв, знущався з них, по-сусідськи розкрадав їхнє майно. Скільки таких було в Україні?

Прикметно, що і в Німеччині свого часу існувало чимало такого, що давало привід тодішнім німецьким публіцистам говорити про замовчування минулого, нездатність своїх співвітчизників до жалуби; згодом Р. Джордано кваліфікував це як “другу провину” (с. 7); нині, як зазначає Мадієвський, йдеться про загрозу й “третьої провини”, якою виявилось б викреслення тяжкого минулого з пам’яті нових поколінь (с. 109). Гадаємо, існує, принаймні, не менше підстав вести мову про ці провини і в нас. І це видається особливо дошкульним з огляду на те, що країна переживає період консолідації національної свідомості і відповідного переналаштування історичної пам’яті. Ця пам’ять виявиться однобокою, неповноцінною, якщо її стрижнем залишиться самовиправдання й образа на інших; пам’ятати про власні гріхи, несправедливості й провини, усвідомлювати власну відповідальність є, зрештою, життєво важливим для самого суб’єкта історичної дії. Зберігати ідентичність власного існування, його тяглість в історичному часі – це й означає відповідати за нього: відповідати за своє минуле, своїх ближніх, своїх батьків.

Але відповідати – це, як ми вже бачили, означає також ставати іншим. Нести своє минуле, свій досвід, своє життя на суд свого

ближнього я в змозі, коли вже намагаю якусь нову точку опертя – хай і ще непевну, ризиковану, незбагненну для мене самого. Відповідати – означає здолати силу інерції, як своєї власної, так і спільноти, членами якої ми є, стосунків, у які занурене наше повсякденне існування. Відповідати – означає піти проти течії, вибитися з лав учасників маршу. Виклик, що його “інші німці”-рятівники адресували своїм співвітчизникам, як зазначається у книзі Мадієвського, полягав у тому, що останні були позбавлені можливості “спокійно відповісти “ні” на болюче питання: “А може, і я міг зробити тоді що-небудь?”” (с. 8). Виклик, який учасники Опору часів Другої світової адресують людям нових поколінь, з новою диспозицією життєвих цінностей, – це звернення до нашого сумління, нашого, такого розпорошеного нині, почуття відповідальності, співстраждання, людяності. Тож чи здатні ми, нинішні, вирвати себе з лабетів вже нової, постмодерністської доби, долати тяжіння її нав’язливих стереотипів, упереджень, її строкатого натовпу? Чи здатні ще ми – на тлі суцільної “іншості” – справді ставати іншими? Ставати собою?

Віктор МАЛАХОВ, Тетяна ЧАЙКА